

УДК 398.33(477.7=162.3)''19/20''

Марина Курінна
(Київ)

КАЛЕНДАРНА ОБРЯДОВІСТЬ ЧЕХІВ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я: МІЖЕТНІЧНІ ВЗАЄМОВПЛИВИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто комплекс календарних звичаїв та обрядів нащадків чеських переселенців, що мешкають у Північному Приазов'ї (с. Новгородківка Мелітопольського р-ну Запорізької обл.). З'ясовано, як унаслідок міжетнічних взаємовпливів у побут чехів увійшли нові елементи календарної обрядовості, запозичені від українців.

Ключові слова: чеські переселенці, календарні звичаї та обряди, міжетнічні взаємовпливи.

В статье рассмотрен комплекс календарных обычаев и обрядов потомков чешских переселенцев, которые проживают в Северном Приазовье (с. Новгородковка Мелитопольского р-на Запорожской обл.). Выяснено, как вследствие межэтнического взаимодействия в быт чехов вошли новые элементы календарной обрядности, заимствованные у украинцев.

Ключевые слова: чешские переселенцы, календарные обычаи и обряды, межэтническое взаимодействие.

The article considers a complex of calendar customs and rites of the Czech immigrants' posterity who dwells in the Northern Azov Sea Region (Novhorodkivka village, Melitopol District, Zaporizhzhia Region). It is ascertained how due to interethnic mutual influence the new elements of calendar rites borrowed from the Ukrainians have become customary in the Czech way of life.

Keywords: Czech immigrants, calendar customs and rites, interethnic reciprocal influence.

Сучасна етнічна палітра Запорізького регіону, у межах якого розташоване Північне Приазов'я, представлена близько 100 національностями. Кожна з них здійснює неоціненний внесок у формування загальнонаціональної спадщини шляхом збереження та розвитку власної етнокультури. Окремою складовою цього багатогранного процесу є етнічна культура чеської меншини краю, зокрема тих її представників, які мешкають у с. Новгородківка, що на Мелітопольщині.

На визначеній території чехи з'явилися 1869 року. Раніше, 1864 року, у Криму (у Перекопському повіті) ними було засновано чотири колонії. Проте оскільки земля виявилася непридатною для землеробства, частина чеських емігрантів отримала дозвіл на нове місце переселення в Мелітопольський повіт Таврійської губернії, де згодом виникла нова чеська колонія Чехоград (з 1946 р. – с. Новгородківка). Протягом наступних десятиліть завдяки фінансовій допомозі з боку губернського та повітового уряду спостерігався значний соціально-економічний і культурний розвиток чеських селянських господарств. Сільськогосподарська діяльність і культурне життя переселенців могли плідно розвиватися й надалі, але примусова тру-

дова повинність, розкуркулення та виселення у 20–30-х роках ХХ ст. зруйнували систему економічного й культурного життя чехів. Радянська індустріалізація сприяла активному розселенню чехів у межах Запорізької області, але водночас зумовила занепад їхнього етнокультурного розвитку. Відродження самобутньої чеської культури почалося з проголошенням незалежності України, коли 1990 року в с. Новгородківка було офіційно зареєстровано чеське національне культурно-просвітне товариство «Чехоград».

Вивчення чеської етнокультури Північного Приазов'я розпочалося ще за радянських часів. Перші розвідки з цієї тематики з'явилися наприкінці 60-х років ХХ ст. (М. Шевельов, Ж. Ткаченко). Протягом 60–70-х років ХХ ст. до чеського поселення Новгородківка було організовано кілька експедицій науковців ІМФЕ ім. М. Т. Рильського [4]. Цінний науковий аналіз етнографічної спадщини чехів Запорізької області було здійснено наприкінці 80-х – у середині 90-х років ХХ ст. у працях В. Наулка [6–8]. У 1990-х – на початку 2000-х років самобутність чехів Півдня України стала предметом дослідницької уваги таких мелітопольських краєзнавців, як С. Воловник, В. Заслав-

ський, В. Кієвлянін, В. Мохов, В. Тимофеев, Н. Чипигіна та ін. [1, с. 1; 2, с. 1; 3, с. 3; 5, с. 3; 9, с. 8; 11, с. 3]. На сторінках районних та обласних періодичних видань вони висвітлювали особливості тогочасних етнокультурних процесів у регіоні.

Значна кількість етнічних елементів у традиційній культурі чехів с. Новгородківка збереглася завдяки календарній обрядовості, пов'язаній переважно із зимовими та весняними циклами свят.

До найпоширеніших зимових свят належать день Святого *Мікулáша* (6 грудня), Щедрий вечір (*Штєдрі́й вечер*, 24 грудня), Різдво (*Вáноце*, 25 грудня), Новий рік (день Святого *Сильвестра*, 1 січня) та Хрещення (свято *Три́ї крáле*, 6 січня).

Свято *Мікулáша* супроводжується традиційним рядженням у св. *Мікулáша*, Янгола (*Анде́л*), біса (*черт*) та бабу *Кужиці*. Ряджені починають ходити ввечері напередодні свята одразу після заходу сонця (5 грудня). *Мікулáш* і *Анде́л* рядяться у білі накидки, пояси з блискучого паперу, конусоподібні білі картонні шапки, прикрашені картинками релігійного змісту (Діва Марія з немовлям, янголи з дітьми тощо), маски із зображенням усміхнених облич (інколи *Мікулáша* одягають у традиційний костюм Діда мороза). Костюм біса складається з вивернутого назовні кожуха, підв'язаного мотузкою, конусоподібної баранячої шапки з коров'ячими рогами, потворної волохатої маски з паперу і коров'ячого ворсу. У руках він тримає ланцюг. Баба *Кужиці* одягається як стара баба, має потворну маску.

Коли свита *Мікулáша* входить до будинку, *Анде́л* після недовгих привітань «виховує» дитину: якщо та була слухняною протягом року – хвалить, якщо багато пустувала – наставляє. Неслухняних дітей *черт* лякає ланцюгом, погрожує зв'язати та кинути до колодязя. Перед тим, як віддати подарунки, *Мікулáш*, як правило, вимовляє: «Молися, молися», – і дитина у відповідь розкажує будь-яку молитву (або вірш), після чого отримує подарунок [АНФРФ ІМФЕ, ф. 57, од. зб. 12, с. 36, 46]. Мешканка м. Мелітополя (уродженка с. Новгородківка) В. Михайлова (Фалтус), 1952 р. н., згадує про свято *Мікулáша* у своєму дитинстві: «...в советское время. Помню, что у *Анде́ла* из газеты кулек был сделанный [конусоподібний капелюх. – М. К.], мама – мед-

работник – белый халат на *Анде́ле*, крыльев не было... Черт конечно цепью гремел... Я, наверное, все-таки пугалась, боялась... Мне было три года, может четыре. Помню как мы сидели с бабушкой. Она одела на нас нарядные платья. Мы на лавке, на *столи́чке*, руки сложены в замок и молимся: “Отче наш...”. Слышим затарахтела дверь, цепь загремела и в окне через занавески заглядывают... Мы уже сидим трусимся. Вот они заходят. Черт остается где-то там в коридоре, только голос подает: “Как вы там?” *Анде́л* зашел. Мы спели ему песню какую-то рождественскую, может “*Весели́ вáночни години*”, не помню... Помоглились “Отче наш”. Черт спросил: “Как они себя вели в этом году?”. Мы: “Хорошо”, конечно [посміхається. – М. К.]. *Анде́л* дал нам по подарочку – ириски, как сейчас помню, плитки ирисок... Это был пятьдесят пятый – пятьдесят шестой [1955–1956 роки. – М. К.] год...» [АНФРФ ІМФЕ, ф. 57, од. зб. 13, арк. 37].

Інколи *Мікулáш* зі свитою вітають та обдаровують дорослих. Обдаровування має переважно жартівливий характер. Наприклад, перш ніж привітати старого діда, ряджені примушують його пригадати і прочитати вголос декілька дитячих віршиків. Деякі подарунки *Мікулáш* дарує з натяком: тому, хто зловживає випивкою, – пляшку з-під вина, наповнену молоком; недбайливій господині – гнилу капусту, картоплю або буряк. У кожному будинку *мікулáшів*, як правило, пригощають. Про ряджених, які надмірно захоплюються горілкою і наприкінці святкового вечора не можуть знайти дорогу до власного будинку, кажуть: «*Мікулáш* *страті́л плащ*, *Мікулáшка* *сукні́, прши́ли к нам под вокна*, *білі воба смутні́*» («*Мікулáш* *загубив плащ*, *Мікулáшка* *спідницю*, *і прши́ли до нас під вікна*, *були обидва засмучені́*») [АНФРФ ІМФЕ, ф. 57, од. зб. 12, арк. 48].

Різдво (*Вáноце*) розпочинається 24 грудня Щедрим вечором (*Штєдрі́й вечер*). Наявність костелу в с. Новгородківка дозволяє віруючим найперше відвідати релігійні богослужіння, після яких члени кожної чеської родини намагаються зібратися за одним святковим столом. До передріздвяної вечері готують дванадцять (за кількістю апостолів) пісних страв. Серед них: різноманітні овочеві супи з кар-

топлю, морквою, капустою, цибулею, горохом чи квасолею; замість традиційного чеського смаженого коропу – смажений пеленгас (до початку 90-х років ХХ ст. – камбала, бички); салати з редьки, буряка, свіжої або квашеної капусти; бутерброди з *помáзанками* (бутербродними масами) тощо.

Протягом святкової вечері дітям дарують подарунки «від Єжишка» (Ісуса Христа). В окремих родинях ставлять *бетлєми* – різдвяні вертепи. Існують певні сімейні ворожіння. Приміром, після вечері на стіл ставлять великий таріль з водою, у який кожний член родини опускає шкаралупу від волоського горіха з палаючою церковною свічкою. Згідно з розташуванням плаваючих шкаралупок тлумачать: якщо всі свічки разом, то сім'я проживе рік благополучно; свічка, що відплила в сторону, віщує її власнику тривалу подорож, одруження або заміжжя для молодих членів родини; перекинута у воду шкаралупа зі свічкою провіщає хворобу або смерть. Післявоєнне покоління чеських респондентів (40–50-ті роки ХХ ст.) с. Новгородківка згадує про звичай кидати у різдвяний вечір на вулиці черевика (у який бік черевик упаде, звідти чекати нареченого), який сьогодні майже вийшов з ужитку. Колишня мешканка с. Новгородківка Н. Бравлік, 1938 р. н. (нині проживає в м. Мелітополі) так згадує про ворожіння, що їх влаштовували чеські дівчата напередодні Різдва: «Ходили ж ми в церковь на двенадцать часов... А я ж меньшая была, сестра – старшая. И я шла с ней. А они [подруги сестри. – М. К.]: “Если никому не скажешь, мы тебя возьмем с собой...”. Не пошли в церковь, а пошли до подруги и гадали там. Глина, зерно, зеркало, бутылка с водкой, стаканчик... Ну что еще?.. Книжка. Ну, в общем, все вот так поставили на столе. Идут в курник, ловят черную курицу чи петуха. На темную ее ловят. Приносят, ставят ее тут посередине на столе, где все наставлено... А она выбирает там шо... Один петушок такой был: пришел в зеркало так посмотрелся, потом подошел клюнул зерно, пошел дальше, разгреб солому, подошел до бутылки, стаканчик перевернул... А девки говорят: “О, какая пьяница попадет тебе!” Это та, что принесла петуха... Потом еще подошел, там куча глины, посмотрел так на нее, развернулся и пошел

назад. Его забирают и несут назад. “Ну, значит будешь жить, не умрешь!” Глину не тронул [...]. Ну, мне ж тогда наказали не говорить, они бы дома получили за то, шо не пошли в церковь, а пошли гадать...» [АНФРФ ІМФЕ, ф. 57, од. зб. 14]. Сучасні чехи в день Різдва зранку відвідують богослужіння, після якого накривають святковий стіл з великою кількістю різноманітних м'ясних страв.

Свято Трьох королів (*Трші крале*) збігається з релігійним святом Хрещення Ісуса Христа в Йордані (6 січня). На згадку про зазначену подію в цей день не лише святять воду, але й пишуть білою крейдою над вхідними дверима житлових приміщень та сільськогосподарських споруд початкові латинські літери імен королів – старозавітних волхвів, які за зіркою прийшли вклонитися немовляті Ісусу Христу – Н. М. В.: *Haspar, Melchior, Baltazar*. Уважають, що знак трьох королів є своєрідним оберегом від злих духів, які можуть внести в сім'ю сварки, злидні.

Релігійне свято Введення Ісуса Христа в храм (2 лютого) має народну назву *Грómніце*. У цей день із церкви додому приносять свічки, освячені під час богослужіння (*грómнічки*), які широко використовують у поховальному обряді. Раніше вважалося, що *грómнічки*, запалені під час сильних гроз, відводять від житла блискавки. Існують на *Грómніце* сільськогосподарські прикмети. У с. Новгородківка кажуть: «На *Грómніце* гуса пронівей» («На *Грómніце* гуси несуться») і вірять, що знесене на свято гусяче яйце провіщає достаток у господарстві. Уважають, якщо на *Грómніце* птахи п'ють воду з калюж, то рік буде дощовий та урожайний; якщо ж на *Грómніце* морозно – потрібно очікувати посухи [АНФРФ ІМФЕ, ф. 57, од. зб. 12, арк. 49–50].

Центральним весняним святом для чехів Запорізького регіону залишається Великдень (*Вєликоноце*). За тиждень до Великодня, у *Вербну неділю*, святять зелені гілочки дерев, які зберігають протягом усього року. До Великодня фарбують яйця та печуть паски. Варто зазначити, що ця традиція не властива католикам, її було запозичено від українського та російського оточення. Серед чехів Запорізького регіону поширена традиція пророкувати до Великодня овес або ячмінь (*вóсенічко*). Для цього за кілька тижнів до свята гос-

подині замочують насіння; потім беруть скляну пляшку і роблять навколо неї від шийки до денця гірку з глини, у яку саджають насіння. Коли трава проростає, вона утворює навколо пляшки своєрідний зелений килим. На *Великоноце* пляшку ставлять на тацю або велику тарілку, навколо неї розкладають фарбовані яйця, усередину наливають воду і ставлять квітку (або кладуть зверху яйце). Траву після свята віддають птахам [АНФРФ ІМФЕ, ф. 57, од. зб. 13, арк. 38].

У с. Новгородківка перший понеділок після Великодня має місцеву назву *Шмеркуст*. Спеціально до нього готують вербні гілки (*проутек*), якими хлопці та чоловіки за традицією легенько б'ють жінок і дівчат (родичів і знайомих). Уважається, що в такий спосіб вони вибивають із них лінь. При цьому вони бажають їм здоров'я і додають: «*Дай ваїчко! Дай ваїчко!*» («*Дай яйце! Дай яйце!*»). У відповідь дівчина або жінка дає фарбоване великоднє яйце. Колір яйця має символічне значення: кого недолюблюють, тому дають синє, до кого ставляться добре – червоне. Через тиждень після чоловічого *Шмеркусту* настає *Шмеркуст* жіночий, коли хлопців і чоловіків б'ють дівчата та жінки. Учасників обрядодійства обов'язково запрошують до будинку і пригощають [АНФРФ ІМФЕ, ф. 57, од. зб. 13, арк. 11, 16].

Слід зауважити, що, крім традиційних католицьких свят, чехи Запорізького регіону, які здебільшого перебувають у змішаних шлюбах, відзначають і відповідні православні свята. С. Чубар, голова чеського НКПТ «Чехоград» (с. Новгородківка), розповідає: «У нас в селі святкують все праздники, и чешские, и украинские, и русские, и государственные, все что возможно, все празднуем. В этом году Пасхи совпали, а так празднуется Пасха два раза. Если у нас Рождество 24 декабря, то 6 января мы тоже празднуем Рождество, такой же у нас сочельник, так же накрываем стол, потому что семьи в основном уже смешанные и даже там, где чисто чешские семьи, там все равно все празднуется...» [АНФРФ ІМФЕ, ф. 57, од. зб. 13, арк. 11, 16].

Наявність у с. Новгородківка постійного вчителя з Чехії дозволяє місцевим мешканцям відроджувати забуті давні батьківські традиції. Серед них, при-

міром, можна назвати обряд «*спалені чародейниць*», який здійснюють у ніч на свято Пилипа-Якуба (з 29 на 30 квітня). Подія відбувається так: діти на чолі з дорослими розпалюють вогнище, до якого кидають чучело відьми. Після цього вони підпалюють принесені з дому старі віники і намагаються підкинути їх якомога вище, щоб збити чародійниць, які начебто кружляють над селом [АНФРФ ІМФЕ, ф. 57, од. зб. 13, арк. 24].

Отже, у календарній обрядовості чехів Північного Приазов'я нарівні з усталеними традиціями, що їх перші чеські колоністи привезли з етнічної Батьківщини в середині XIX ст., побутує група звичаїв та обрядів, запозичених від іноетнічного населення або сформованих під впливом тривалого проживання поряд із представниками інших національностей (приміром, у результаті змішаних шлюбів). Усвідомлення власного національного коріння допомогло чехам зберегти в нових умовах проживання значну частину звичаїв та обрядів, пов'язаних з багатьма старовинними чеськими святами календарного циклу (день Святого *Мікулаша*, *Ваноце*, *Грómніце*, *Великоноце*, *Шмеркуст* тощо). Унаслідок міжетнічних взаємовпливів виникла традиція святкування релігійних свят православного календаря українців (*Різдво*, *Великдень*, *Трійця* тощо).

Насамкінець слід зазначити, що збереженню на розвитку етнічної культури чехів Запорізького регіону сприяє наявність чеських НКПТ у місцях їх компактного проживання (м. Запоріжжя, м. Мелітополь, с. Новгородківка Мелітопольського р-ну Запорізької обл.). Різнобічна діяльність цих культурно-просвітніх осередків, їхні активні контакти з різноманітними державними установами в Україні та Чехії не лише допомагають у формуванні загальноукраїнського духовного надбання, але й впливають на розвиток дружніх міжнаціональних відносин у поліетнічному середовищі Запорізького краю.

Література

1. *Воловник С.* По данным ГПУ... / С. Воловник // Мелітопольские ведомости. – 1994. – 2 июня.
2. *Заславский В.* В одной большой семье / В. Заславский // Мелітопольские ведомости. – 1999. – 22 апреля.

3. *Киевлянин В.* Школа в Чехограде / В. Киевлянин // Мелитопольские ведомости. – 1992. – 14 ноября.

4. *Круть Ю.* Збирання фольклору слов'янського населення УРСР / Ю. Круть // Народна творчість та етнографія. – 1975. – № 4.

5. *Мохов В.* Итак, Чехограду 125! // Мелитопольские ведомости. – 1994. – 2 июня.

6. *Наулко В. І.* Хто живе в Україні: Чехи / В. І. Наулко // Українознавство : посібник. – К., 1994.

7. *Наулко В. І.* Хто і відколи живе в Україні / В. І. Наулко. – К., 1988. – 52 с.

8. *Наулко В. І.* Чехи в Україні / В. І. Наулко // Під одним небом: Фольклор етносів України. – К., 1996. – С. 171–182.

9. *Тимофеев В.* Необъявленная война / В. Тимофеев // Мелитопольские ведомости. – 1993. – 5 июня.

10. *Ткаченко Ж.* «Интерград – 67» / Ж. Ткаченко // Правда Украины. – 1967. – 1 мая.

11. *Чипигина Н.* Окошко в прошлое и мостик в будущее / Н. Чипигина // Мелитопольские ведомости. – 2000. – 11 ноября.

12. *Шевелев М.* Здравствуй, Интерград! / М. Шевелев // Индустриальное Запорожье. – 1966. – 6 ноября.

Скорочення:

АНФРФ ІМФЕ – Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

НКПТ – Національне культурно-просвітне товариство

SUMMARY

The article considers a complex of calendar customs and rites of the Czech immigrants' posterity who dwells in the Northern Azov Sea Region (Novhorodkivka village, Melitopol District, Zaporizhzhia Region). It is ascertained that most ethnical elements in the Czech traditional culture have remained intact owing to the calendar rites related predominantly to winter and spring cycles of holidays. The most widespread winter holidays include St. *Mikuláš* Day (Dec. 6), *Shchedryi Vechir* (Generous Eve) (Dec. 24), Christmas (*Vánoce*) (Dec. 25), New Year (St. Sylvester) (Jan. 1), and Epiphany Day (festival of *Tři králové*) (Jan. 6). Easter (*Velikonoce*) remains to be the principal Catholic holiday of the Zaporizhzhia Region Czechs.

In addition to traditional Catholic festivals, the Zaporizhzhia Region Czechs, a batch of which lives in mixed marriage, also observe the respective Orthodox holidays. It is ascertained that the permanent residence of the teachers from Czechia in the village Novhorodkivka permits the local inhabitants to resuscitate the ancient forgotten traditions of their fathers (festival of *spaleni czárodeynic*, the eve of Apr. 30).

The article has argued that among the Northern Azov Sea Region Czech calendar rituals, along with the fixed brought by the earliest Czech colonists from the ethnical fatherland in the mid-XIXth century, – it can be distinguished a group of customs and rites which were borrowed from the surrounding Ukrainian inhabitants or developed under the influence of durable residence beside the representatives of other ethnic groups. At the same time, perceiving of proper national roots has helped the Czechs to maintain, under new conditions of habitation, a considerable part of customs and rituals related to many ancient Czech holidays of calendar cycle. It is also ascertained that preservation and development of the Northern Azov Sea Region Czech ethnic culture are furthered to a great extent by the presence of local Czech *NKPT Czechohrad*.

Keywords: Czech immigrants, calendar customs and rites, interethnic reciprocal influence.